

ӘЛІШЕР НАУАЙДЫҢ ӨМІРІ МЕН ПОЭТИКАЛЫҚ ӘЛЕМІ

Әкімбасва И.А.

Сүлеймен Демирел университетінің

II курс магистранты

XV ғасырда Хорасанның астанасы Герат қаласы білім мен ғылымның, әдебиет пен мәдениеттің ордасы болды. Сол кезеңде Хорасанды билеуші Шахрохтың өзі де әдебиет мен мәдениетті жанындай сүйді. Ол Герат қаласына көптеген әйгілі тарихшылар мен әдебиеттанушыларды, жағрафия танушылар мен суретшілерді тартты.

Сол кезде қаланың басты құндылықтарының бірі Герат кітапханасы еді. Мұнда ғалымдардың жетекшілігімен көшірмемен айналысатын каллиграфтар, кітап қаттаушылар, мүсінші-суретшілер еңбек етті. Сонымен қатар сирек қолжазбалар мәгіні жинақталып, олардың көшірмелері жасалды. Бұл кітапханада әлемге әйгілі Фирдаусидің «Шаһнаме» шығармасының мәгіні дайындалды.

Шахрох Қытай мен Үндістанмен сауда-саттық, мәдени қарым-қатынасты нығайту мақсатында елшілік-саяхаттарын ұйымдастырды. Осы елшіліктің делегация құрамында ежелгі Қытай мемлекетінің мәдени өмірін сипаттап, насихаттай білген суретші Әлішер Науаидың әкесі Ғияседдин де болды.

Қаланың дәл ортасында үлкен базар алаңы орналасты. Онда Үндістан, Қытай, Араб, Ресей елдерінен келген көпестер сауда-саттықпен айналысты.

Шахрох Герат қаласын барынша Самарқан дәрежесіне жеткізуді көздеді. XV ғасырдың 2-ші жартысында Шахрох Герат қаласын Шығыс елінің ең басты мәдени орталықтарының біріне айналдыруда бар күш-жігерін жұмсады. Болашақ ақын дүниеге келген өлке жайында Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр өз еңбегінде: «Әлемде Гератқа тең келер мекен жоқ» деп баға бергені де бекер болмас.

«Әлішер Науаи (Низамеддин Мір Әлішер) – түркі халықтарына ортақ ақын, ойшыл-ғалым, мемлекет қайраткері. Ол 1441 жылы 9 ақпанда жоғарыда айтып өткен теңдессіз Герат қаласында дүниеге келген».

Әлішер Науаидың ата-анасы болашақта Хорасанды өз билігіне алатын Сұлтан Хүсейін Байқарамен отбасылық қарым-қатынаста болды. Ал ақын дүниеге келген тарихи кезеңде, әсіресе, 1447 жылы Шахрох қайтыс болғаннан кейін тақталастық, дау-жанжал ушыға түседі. Герат қаласы көп жылдар бойы Әмір Темір әулеттерінің ойыншығына айналады. Соның салдарынан ақынның отбасы мүшелері туган жерін тастап, тағдыр тәлкегіне ұшырайды. Гераттан Тафт қаласына қоныс аударуға тура келеді. Бұл жағдай Шахрохтың немересі Әбілқасым Бабыр 1452 жылы Герат тағына отырғанша созылады. Бабыр билікті қолына алған соң, Әлішердің әкесі Ғияседдинді Сәбзеварға әкім етіп тағайындайды. Бірақ арада көп уақыт өтпей Ғияседдин дүниеден озады. Ол кезде Әлішер 12 жас шамасында болатын.

Әбілқасым Бабыр Әлішер мен оның замандас құрдасы Хүсейін Байқараны мектепке беріп, өз қамқорлығына алады. 1456 жылы өзімен бірге екеуінде Мәшһәд қаласына алып кетеді. Сол қалада кішкентай Әлішер «Зафар-наме» шығармасының авторы Шәрәфеддин Әли Йәздімен танысу бақытына ие болады. Осы кездесу сәтін ол келешекте жазған «Ойшылдардың бас қосуы» атты шығармасында бейнелейді. Ер жеткен Хүсейін Байқара әскери жолды таңдаса, ал жас Әлішер ақындық жолды таңдап, шығармашылық жолға түседі.

Тарихшы Ғияседдин Хандемірдің (Науаи тәрбиесін алған) «Қайырымды қасиеттер кітаптары» атты еңбегінің дереккөзіне сүйенсек: «Науаи мектепке 4 жастан бастап барады. Ол кішкентайынан дарындылығы мен ерекше қабілеттілігімен көзге түседі. Ол 15 жасында «Науаи» лақап атымен (аудармасы «әуенді», «сазды») танымал ақындардың біріне айналады. Ол түркі, парсы тілдерінде ғажап өлеңдер жаза бастайды.

Әлішер отбасы әдебиетті өте терең бағалайды. Ал поэзияға қадам басуына алғаш ұстаздық етіп, жол көрсеткен туысқан ағасы Әбу Саид да өлеңдерін «Кабули» лақап атымен жарыққа шығарады. Ал оның туган ағасы Мұхаммед Әли жақсы сазгер, әрі танымал каллиграф бола тұра, «Ғариби» лақап есімімен қалың жұртшылықты ақындық өнерімен таң қалдырады. Бір сөзбен айтқанда, Әлішер көріп өскен ақындар мектебі осал болған жоқ.

Әлішер мектепте оқып жүріп Фариддин Аттардың «Құстардың ойлау жолдары» атты поэмаға қатты қызығушылығын білдіреді. Соның әсерінен бала дәруіш болғысы келеді. Сезіктенген ата-анасы оның бұл арманын құптамай, кітапты жасырып қоюға мәжбүр

болады, бірақ ол кезде бала Әлішер поэманы түгелдей жаттап алған еді. Болашақта Әлішер осы поэманы негізге ала отырып «Құстар тілі» атты поэмасын жазады.

Ақын өз білімін Герат, Сәбзевар, Мәшһәд қалаларында жалғастырады. Мәшһәдта ол кейбір әйгілі ақындармен танысады, мәселен: Камал Горбати, Дәруиш Мансур т.б.

Ол 1464 жылы Мәшһәдтан туған жері Гератқа оралады, бірақ көп уақыт өтпей, туған өлкесінен кетуге мәжбүр болады. Оның себебін тарихшы ғалым Е.Э.Бертельс «сол кездегі Герат қаласын билеуші, жас ақынды қаладан ауылға қуып жіберген» деген де пікір айтады.

Жас ақын 1467 жылы атағы кеңге танымал Самарқан медресесіне келеді. Бұл жерден ол нағыз ғылым мен біліммен сусындаған ғалымдармен танысып, олардан көп нәрсеге үйренеді. Әлішер Самарқаннан танымал екі жақтаушысын табады: бірі – Әбу-Саид Герат сұлтанның жездесі – Дәруиш Мұхаммед-Тархан, бірі – Самарқан хәкімі Ахмат-Хажыбек. Осы кісілердің көмегімен ол араб тілі мен заң саласының маманы Абуллайсы Фазлалаһтың медресесіне жұмысқа тұрады. Ол аталған медреседе атакты заңтанушы Мұхаммед Бәдәхшимен танысып дос болады. Ал Абуллайсының өзі Науаиды қатты жақын тартып, оны өзінің ұлындай қабылдайды.

Бірақ соған карамастан, Әлішердің Самарқандағы өмірі айтарлықтай оңай бола қойған жоқ. Бірде ол өзінің естелігінде, қыс мезгілінде жылы су тапшы болып, ал оны моншадан сатып алуға ақшасының болмай қалған сәттерін есіне алады. Әлішер осы қиын-қыстау кезеңді кейіннен өзінің «Әбіржіген тақуалар» атты поэмасының 11- тарауында айтып кетеді.

Самарқанда ол Әли Шаши мен Жүсіп Бади (Әндіжан қаласынан келген) есімді ақындармен жақын қарым-қатынаста болады.

1469 жылы ақынның досы Сұлтан Хүсейін Байқара Гератты жаулап алып, билік басына келеді. Ол Әлішердің өз Отанына оралуына себеп болады. 1469 жылдың 14 сәуір мереке қарсаңында Науаи сұлтанның құрметіне орай «Ғилалия» (ауд. Айдың жаңаруы) касидасын тарту етеді.

Әлішер қарапайым халық арасында өмір бойы армандаған әділеттілік пен бейбітшілік орнату мақсатында Хүсейін Байқараның мемлекеттік қызметіне алуына байланысты ұсынысын қабылдайды. Ол өзінің бойындағы бүкіл талантын халық игілігіне жұмсауға бел буады.

Ол осы беделінің арқасында көптен армандаған қайырымдылық жұмыстарын атқаруға мүмкіндік алады.

1469 жылдың күзінде Хүсейін Байқараға қарсы Ядгар Мұхаммед патша көтеріліс ашады. Сұлтанның ұрыста жүрген уақытын пайдаланып, Герат ақсүйектері Хатиф пен Бахтияр қарапайым тұрғындардың салықтарын көбейтіп, нәтижесі халық наразылығын тудырып, олардың көтеріліске шығуын мәжбүрлейді. Патша бұл істің мән-жайын анықтауды Науаиға тапсырады. Ақырында ақын қылмыскерлерді анықтап, тиісті жазаларын береді. Ақын халықтың шексіз алғысына бөленеді.

1473 жылы Әлішер Науаиға уәзірлік қызметі тапсырылып «әмір» деген шен беріледі. Науаи Хорасанды мәдениетті, өркениетті мемлекеттердің қатарында көргісі келеді. Әлішердің кезінде Герат қаласы жаңа құрылыстармен толыға түседі, мәселен ғалымдар мен ақындарға арнайы Інжіл жағалауының бойынан ауруханалар, мектептер, қонақүйлер, мешіттер, кітапханалар мен жатақханалар бой көтерді. Бұл құрылыстар ақынның жеке қаражатынан тұрғызылды.

Науаи әрқашан мұқтаж жандарға көмектесуді мақсат етті. Ол кейде Герат тұрғындарының патша қазынасына беретін салықтарын өз қалтасынан төледі. Науаи тұрғызған ханкаһ пен медреселерде ғалымдар мен ақындар тұрды. Ол жерде шығармашылық адамға барлық жағдай жасалынды. Мәселен осында тұрып тарихшы Мирханд «Жайнаған бағы» атты еңбегін жазып бітірді. Әлішер өзінің жекеменшігіндегі жері мен сауда орындарынан түскен табысты аталған құрылыстармен қоса, мемлекет әскерін қамтамасыз ету жолына сарп етті. Ал өзі бір адамға жетерлік азық пен киімді қанағат тұтты.

Ақын осы жайында 1481 жылы аяқтаған «Арнау» атты шығармасында жазды.

Ол ғалымдар мен ақындарға жағдай жасай отырып, өзі де шығармашылықпен айналысады. Ол ғажап лирикалық туындылармен бірге бірнеше әдеби еңбектер, лингвистика(тілтаным) саласында бірқатар трактаттар жазды. Жәми ұстазының әсерінің арқасында ақын шығармашылығының биік шыңы ретінде «Хамса» («бес» яғни «бес дастан» деген мағ. білд.) атты туындысын дүниеге әкеледі.

Бұл екеуінің достық қарым-қатынасының тарихы адамды ерекше сүйсіндіреді. Әбдірахман Жәми (1414-1492) ұлы ақын, ғалым, ойшыл ретінде күллі Шығыс мұсылман қауымына танылды. Ал Әлішер Науаи оның шәкірті әрі досы болу бақытына ие болды. Олар үшін әрбір кездесу мән-мағынаға толы болды. Кейіннен ақын ұстазы Жәмиден алған әсерін соның рухына тарту еткен «Сүйініштер бестігі» кітабында жазады.

Әлішердің ағартушылық-рухани саясаты аксүйектердің наразылығын тудырды. Ол «Хамса» атты еңбегінде азғындық пен ұрлықтың саясатын сынады, бұл әрине сұлтанға жағымпазданып жүрген бектердің намыстарына тиді. Нәтижесінде Сұлтан Хүсейін Науаиды жырақтағы Астрабад еліне жер аударды. Ақын туған елін, достарын, әсіресе ұстазы Жәмиді сағынып қатты қайғырады. Бұл жағдай ұзақ жылдарға созылады. Бірде Науаи өз еркімен келуге де бел байлайды, бірақ сұлтан бұл ойын құптамайды. Бірақ соңынан өзінің туған еліне оралып, сол жерде өмірінің соңына дейін болады. Аталған кезең ақын өмірінде ең қиын-қыстау кезеңдердің бірі болды. 1492 жылы 9 қарашада ұстазы әрі досы Жәми дүниеден озды.

Көре алмаған дұшпандары сұлтанды үнемі Науаиға қарсы қоюға, жазықсыз жәбірлеуге тырысып бақты. Бірақ ақын ешнәрсеге қарамастан соңғы күшін халықтың жағдайын жақсартуға арнайды. Науаи осы жылдары өмірлік тәжірбиесінің өзіндік айнасы ретінде өскелең рухты «Сүйікті жүректер» атты кітабын жарыққа шығарады.

Өмірінің соңында ақын өмірдің мағынасын бұл әділеттілік пен бейбітшілік жолындағы күрес деген тәмсілмен жұбатады. Бұл ой оның романтикалық поэмасының пафосы ретінде «Құстардың тілі» атты еңбегінде көрініс табады. 1501 жылдың 3 қаңтар күні Әлішер Науаи дүниеден озды. Оны күллі Герат халқы болып соңғы сапарға шығарып салды.

Зәһиреддин Бабыр «Бабыр наме» атты еңбегінде: «Әлішербек ешкімге ұқсамайтын ерекше жан еді. Өлеңдерді түрік тілінде сөйлеткендей, ол сияқты ешкім әдемі сөйлете алған жоқ... Ол өз өмірін жар сүймей, ұл-қыз сүймей өткізсе де, жалғыздықтың жүгін арқалай отырып, өмірін мән мағынаға толтыра білген жандардың бірі» деп баға берген.

Науаи лирикасы-- Әлішер Науаи шығармашылықпен өте ерте айналыса бастады. Ол бастапқы кезде өзінің өлеңдерін екі диуанға жинады (өлеңдер жинағын): «Ғажап бастама» және «Сирек бітетін істер». Ал өмірінің соңына қарай, осы диуанға енген барлық өлеңдерімен бірге, кейіннен жазған өлеңдері қосылып «Сырлар қазынасы» атты жинақ жарық көрді. Ол төрт диуаннан тұрды. Әрбір өлең өз кезеңіне сәйкес қамтылып жазылды. Біріншісі «Ертегідей балалық шақ», екіншісі «Жастық шақтың даралығы», үшіншісі «Орта жастың таңғажайыптары», төртіншісі «Қарттықтың пайдалы кеңестері» атты еңбектері еді.

Осыған ұқсас өлеңдер жинағы басқа да көптеген шығыс ақындарымен қоса, Науаидың ұстазы әрі досы Әбдірахман Жәмиде де кездеседі.

Әлішер Науаидың өлеңдер жинағында Шығыс лирикалық поэзиясының барлық жанрлары кездеседі: газал, рубай, туюқ, қасида, фәрді, қита, сағи-наме, мұстазад, мұхаммастар, т.б. Науаи лирикасында парсы мен көне өзбек поэзиясының ең соңғы үлгілері пайдаланылды. Науаи өз тарапынан байланыстыра алмай жүрген ескі мен жаңаны, сюжеттілікте, образдарда, мазмұндарда және батыл да ғажап айтылған метафораларда шебер қолдана білді. Ақын газалдары жасандылықтан аулақ, керісінше жаңашылдыққа толы болды.

Әлішер Науаидың кейбір газалдары белгілі бір мазмұнға құрылған, яғни бәйіттермен, ойдың кезекпен дамуымен, композициялық қорытындылардың байланысуымен ерекшелінеді. Шығарма әдеттегідей махаббат тақырыбымен қатар, достық, табиғат, поэзия, қоғам, адам мен оның міндеттері туралы философиялық ойлармен көмкерілген. Сонымен бірге Науаи газалдарында қоғамның кері тұстарын, яғни дін басылардың екіжүзділігін, феодалдардың қатыгездігі мен ашкөздігін, билік басындағылардың халықтың мұң-мұқтажын ойламауын астарлы түрде шебер әшкерелеп жазады.

Науаи газалдары әдеттегі махаббат тақырыбына арнала отырып, оқырманын сезімді білдірудегі шынайылығымен, психологиялық тереңдігімен сүйсіндірсе, ал кейде батыл теңеу мен метафоралардың тентек боямаларымен суреттей түседі. Ақын махаббатты адамды рухани өсіретін, жаны мен ойларын ізгілікке жетелейтін сезім деген түсінік береді. Махаббат асқақтаған қуаныш пен қайғы-мұңға толы уайымды қатар сыйлайтыны белгілі, ал ол өмірдегі адам жанының бастапқы дамуы үшін аса қажет.

Науаи поэзиясы терең мазмұнымен, ойды белгілі формамен жеткізу шеберлігімен ерекшеленеді. Кейде ақын өлеңдері терең идеяларды ықшамдап беру үшін, нақыл сөздерге көбірек сүйенеді.

Науаи лирикасы – рухани әлемнің өзіндік күмбезі іспеттес. Ақын қарапайымдылықты, білім мен ілімге деген құштарлықты, үнемі халықпен бірге болуды дәріптейді. Ол адамдарды рухани жағынан өз-өзін үнемі жетілдіру керектігін және адами қасиеттердің биік шыңына жету тек өз қолдарында екенін жеткізгісі келді. Өтірік сөйлеу, сараңдық, жауыздықты бетке басты.

Науаи лирикасы махаббаттың ғана әнұраны емес, ол ақылды, әділетті, мейірімді адамның әнұраны, жалпы өмірдің әнұраны деп қабылдау керек.

Ақынның лирикалық мұрасы түркі тектес поэзияның дамуына үлкен үлесін қосты. Науаи өзінің бүкіл саналы ғұмырында лириканы жанр ретінде дамытуға және тәжірбие жүзінде ана тілін

поэтикалық жағынан сөйлетуге және оған барлық мүмкіндіктердің бар екенін дәлелдеуге, көне өзбектің әдеби тілін классикалық дәрежеге жеткізуге бар күш-жігерін сарп еткен ғалымдарымыздың бірі.

Әлішер Науаидың «Хамсасы»--- «Хамса» («Бестік») – Науаидың ең басты поэтикалық еңбегі. «Хамса» сөзі «бес» деген мағынаны яғни «бес дастан» деген ұғымды білдіреді. «Хамса» жанры XII ғасырда пайда болған, оның негізін салушы әзірбайжан ақыны Низами Гәнжауи (1141 - 1209). Ақын жеке көркемдік бірлікте жазылған бес поэманы біртұтас бір шығармаға біріктірді, олар: «Сырлар қазынасы»; «Қысырау мен Шырын»; «Ләйлі мен Мәжнүн»; «Жеті ару»; «Ескендірنامه».

Поэмалар оқиғалар желісі жағынан әр түрлі болғанымен, идеялық жағынан, пафос тұрғысынан біртұтастанып кеткен. Низами «Хамсасындағы» барлық поэмалар гуманизм, ағартушылық, халықтық идеясымен сусындаған карапайым адамдардың игілігіне бағытталған.

Низами «Хамсаны» тудыруда дәстүрдің негізін енгізді: бірінші поэма – рухани-дидактикалық, екінші, үшінші, төртінші поэмалар – ғашықтық-романтикалық, ал бесіншісі – Ескендір Зұлқарнайынның өмірбаянына арналды.

Низамидің алғашқы ізбасары Үндістан тұрғыны, ақын Әмір Хұсрау Дехлеуи (1253-1326) болды. Ол «Хамсаны» Алауеддин Мұхаммед шахтың тапсырмасы бойынша жазды. Мұнда поэмалардың қоғамдық мағынасы біраз жұмсартылып айтылған.

Низами мен Әмір Хұсраудың ізімен «Хамсаны» Гераттық ақын Әбдірахман Жәми де жазады. Жәми «Бестікті» дамытып, «Жетеуге» апарады, жеті поэма – «Жеті көк» («һәфт аурәнг») деп аталды. Ол бір дидактикалық поэманың орнына, үш поэма туғызады: «Алтын шыңжыр»; «Рақымдылар дарыны»; «Тақуалардың тәспілері», сонымен қатар «Ләйлі мен Мәжнүн», «Салман мен Абсал», «Жүсіп пен Зылиха», ал жетінші поэма – «Ескендірдің даналық кітабы» деп аталады. Жәми поэмалары тәрбиелік мәні зор дидактикалығымен, өнегелігімен ерекшелінеді.

Жәмиден алған әсердің негізінде Әлішер Науаи өз «Хамсасын» тудырады. Ақын кітабында өзінің суреткер, ойшыл, саясаткер ретінде өмірлік және шығармашылық тәжірбиесін айтады. Өз дәуірінің тұрмыс халі мен халықтардың әдет-ғұрпы, дін, ахлақ мәселесі, ақынның көзқарасы тұрғысынан берілген. Бұл шығармаларының ерекшелігі оқырманын дүниені шынайы қабылдауына, дүниелік дәмін сезінуге насихаттады.

Науаи алдыңғы ізбасарлардың шеберханасымен сусындай отырып, өзінің шығармаларын өмір мен оның сансыз сұрақтарына жауап берерлік дәрежеде жазуға тырысты.

Ғасырлар бойы оқырмандар арасында «Бестікке» деген қызығушылық күн сайын арта түсті, сол себепті Науаи барлық назарын осы қиын жанрға арнады. Ақын оның тәрбиелік, эстетикалық, рухани мағынасын терең түсіне отырып, түркі тілдес оқырмандардың талаптарының өсуіне байланысты өзінің кітабын ана тілінде яғни түрік тілінде жазуды ұйғарды.

Әлішер Науаи «Бестікті» тез жазып бітіреді. Аталған ғажап туындыға бар-жоғы екі жыл (1483-1485) уақыт кетеді. Олар: «Тақуалардың зор сүйініші»; «Фархат пен Шырын»; «Ләйлі мен Мәжнүн»; «Жеті ғарыш әлемі»; «Ескендір қамалы». Науаи «Хамсасының» қолжазбаларымен қатар ақын өмір сүрген уақыттағы шығармаларының нұсқалары да бізге жеткен.

Науаи түпнұсқасынан көшіріп алынған құнды тізімде бірінші поэмасының мерзімі 1483 жыл деп қойылған, ол Ташкент қаласындағы АН ӨзССР шығыстану институтында әлі күнге дейін (№5018) сақталынып тұр.

Әдебиеттер тізімі:

1. И.Жеменей «Қос өзен», Павлодар, 2010ж.
2. Е.Э.Бертельс Навои, М., 1965г.
3. История всемирной литературы, т. 3, М., 1985г.
4. Г.А. Расулова «Алишер Навои – великий узбекский поэт и мыслитель» Ташкент, Узбекистан, 1991г.
5. Өтеген Күмісбаев Ақиқат // 2008, № 11

Summary

This article is devoted to the investigation of life and poetic creativity of Alisher Navoi in a versatile way. Apart from this the author greatly focuses on Alisher Navoi's lyric poetry and poems.